

פרק נוסף בבחינת בית היוצר של המדרש והאגדה

אורי ארליך

[א]

זיהוי בית היוצר של המדרשים והאגדות המצויים בידנו בעשרות הקבצים של ספרות זו, היא משאלות היסוד של חקר המדרש והאגדה. בספרו המקיף 'דרכי האגדה והמדרש', הקדיש פרופ' יונה פרנקל פרק לתיאור מסכם של דרכי התהוותן של 'יצירות אלה'.¹ הן נתהוו בשלושה מעגלים תרבותיים: בתהליך הלימוד בבית המדרש, בדרשות לקהל בבית הכנסת, ובדרשות שנאמרו מחוץ למוקדי תרבות אלה 'לעת מצוא'. הדרשות 'לעת מצוא' נוצרו בהקשרים תרבותיים שונים אך בית היוצר הקלאסי שלהן, לדעת פרנקל, הוא האירועים המשפחתיים — ברית מילה, הספד וניחומי אבלים.² במסגרת מאמר זה אני מבקש להבליט אירוע חברתי נוסף, שלא נזכר כלל בדיונו של פרנקל, והוא מהווה לדעתי מקור איתן להתהוות דרשות ואגדות, מקור שאינו נופל במרכזיותו מן האירועים הקלאסיים להיווצרות הדרשות 'לעת מצוא' שנמנו במפורש בספרו.

אירועי פרידה בתרבויות שונות נתברכו כידוע בריטואלים מגוונים. ביניהם ריטואלים מילוליים כדוגמת ברכות מסוגים שונים ואמירת שירים. ריטואלים כאלה מצויים גם בעולמם של חז"ל,³ אך עליהם נוסף נוהג מפותח יותר ונפוץ יותר והוא פרידה מתוך דברי תורה וכיחוד בברכי אגדה.⁴ דברי תורה אלה היו

- 1 'פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, ירושלים תשנ"א, פרק ב, עמ' 11–43. בהרצאת דבריו וכיחוד בהערות הוא סוקר את דעות החוקרים שקדמו לו.
- 2 ראה שם, עמ' 38–43. בחיבורו מדרש ואגדה, קורס של האוניברסיטה הפתוחה, ת"א תשנ"ז, עמ' 87 הוא הוסיף כבר, לפי שיטתו, גם את האירוע המשפחתי של החתונה.
- 3 אעמוד על ריטואלים אלה בפירוט במקום אחר. ראה להלן הערה 40.
- 4 כפי שכבר ציין בקצרה רבה אך בהדגשה, יו"ל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 166.

לעיתים קצרים ופשוטים אך פעמים שהם התפתחו למעמד דרשני מפותח ונשגב. גולת הכותרת של הפרידה בדברי מדרש ואגדה היא יצירת תבנית מדרשית — ה'אפטרה'.

[ב]

נוהג שגור בעולמם של החכמים, שאף נקבע כהלכה, הוא להיפרד מתוך דברי תורה. הלכה מפורשת המסדירה נוהג זה מצויה בתוספתא ונשנתה בתלמודים:⁵

וכן לא יפטר אדם מחבירו לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש אלא מתוך דברים של חכמה, שכן מצינו בנביאים הראשונים שסיימו דבריהם בדברי שבח ותנחומין. (תוספתא ברכות ג כא)

התוספתא מכנה את השיח המבוקש 'דברים של חכמה' ואילו הברייתא בתלמוד הירושלמי נוקטת את הלשון 'דבר של תורה'. נראה אפוא שהשיח המבוקש מכונן לעיסוק בשדה הרחב של דברי תורה.⁶ מחויבות אֶתִית זו דרבנה בודאי את החכמים ליצירה דרשנית, שאי אפשר לה שלא תעשה פרות. עדות מאלפת על פרידה מתוך דברי תורה, ובאגדה דווקא, בתקופת התנאים, מביא ר' יונה בן הדור הרביעי לאמוראי ארץ ישראל.

מעשה שנכנסו שבעה זקינים לעבר את השנה בבקעת רימון. ומי היו, רבי מאיר ור' יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון רבי נחמיה ורבי ליעזר בן יעקב ורבי יוחנן הסנדלר. אמרו כמה מעלות בקודש ובתרומה? רבי מאיר אומר: שלש עשרה, רבי יוסי אומר: שתיים עשרה. אמר רבי מאיר: כך שמעתי מר' עקיבה — שלש עשרה. אמר לו רבי יוחנן הסנדלר:

5 ראה מקבילות: ירושלמי ברכות ה א, ח ע"ד, בבלי ברכות לא ע"א.
6 למונח 'חכמה' בלשון התנאים אין מובן אחד. הוא קרוב למונח תורה אך לעיתים הוא רחב ממנו, עם זאת גם לו יש משמעות דתית. ש' ליברמן מצמצם את המונח 'חכמה' כאן ל'הלכה' (ראה תוספתא ברכות ג כא, עמ' 17 ותוספתא כפשוטה שם, עמ' 47). אולם לדעתי אין הצדקה לצמצום זה לא מן הבחינה הלשונית וגם לא מגוף העניין שמנגיד את 'דבר של חכמה' לעומת שיחה ושחוק, ומצדיק את הנוהג מדרסם של הנביאים 'שסיימו דבריהם בדברי שבח ותנחומין'. המובן הרחב של 'חכמה' עולה גם מן הדוגמאות שיובאו להלן. נוסח הדפוס של הברייתא בתלמוד הבבלי 'מתוך דבר הלכה' (ברכות לא ע"א) הוא לדעתי אשגרה או תיקון על פי הברייתא הבבלי שמוכאת שורות אחדות לאחר מכן, ויש לציין שכל הנוסח במובאה זו בתלמוד הבבלי מסופק ביותר. ראה דקדוקי סופרים לברכות שם, אות ש ולוי גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ד, עמ' 16–20.

פרק נוסף בבחינת בית היוצר של המדרש והאגדה

שימשתי את רבי עקיבה עומדות מה שלא שימשתי ישיבות. אמרו: רבי יוחנן הסנדלר אלכסנדר ל'אמתו⁷ הוא. ועמדו משם בנשיקה, וכל מאן דלא הוה ליה גולה הוה חבריה קטע פלגא דגולתיה ויהב ליה. ולמה הוון עבדין כן? דהוון כולהון דרשין הדין פסוקא מן שבע שבע אפי' 'אשירה נא לידידי שירת דודי לכרמו' (יש' ה א), וקלסון לאחרייא מה אשכח אפוי בגוה. אמרין, ר' שמעון בן יוחי הוה (ירושלמי חגיגה ג א, עח ע"ד).

ההתכנסות לשם עיבור השנה יצרה הזדמנות ללימוד גדולי החכמים בצוותא במעין בית מדרש זמני, ובו עסקו בנושא הלכתי מובהק.⁸ בעת פרידתם חתמו את המפגש, לפי העדות שבפנינו, במהלך מרשים של דרשנות אגדתית בו כל חכם דרש בתורו פסוק מקראי בשבע פנים. קשה להמעיט באיכותה של הפוריות הדרשנית של מהלך זה ובייחוד שמסיומה של העדות נדמה שהמהלך הלמדני יצר מעין תחרות דרשנית בין החכמים.

מלבד הבסיס ההיסטורי על פרידה בדברי תורה שמלמדים אותנו שני המקורות, הם חושפים בפנינו גם מעט מן התפקיד הסוציולוגי והפסיכולוגי של סיום המפגש בדברי חכמה ובייחוד בדברי אגדה. הנביאים שמוזכרים בתוספתא סיימו את דבריהם ב'שבח ותנחומין' כדי להביא את מפגשם עם העם, שהיה לרוב תקיף ומייסר, לכדי סיום חיובי ובונה. כך נהגו בפועל גם החכמים באותו הכינוס בבקעת רימון. את מפגשם, שהתגלגל לחילופי דברים עוקצניים, הם איזנו וחתמו בדברי אגדה. בכך הם נפרדו באווירה מפויסת, שהעדות מתארת אותה בדרמתיות יוצאת דופן — 'ועמדו משם בנשיקה'.⁹ מסתבר שזו גם כוונתה של ההוראה המוסרית הכללית: 'לא יפטר אדם מחבירו [...] אלא מתוך דברים של חכמה'. חובה זו מבטיחה סיום ערכי ושובה לב, שמשרה רושם חיובי על המפגש כולו.¹⁰

7 בכ"י ליידין הנוסח הוא 'לא מתו' בשתי מלים, וכבר הוגה שם מעל השורה. ראה על ביטוי זה: ש' ליברמן, "כך היה וכך יהיה" — יהודי ארץ ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 333.

8 ראה בפרשני הירושלמי שם ובתוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 1313–1314.

9 ונוסף לכך המעשה האלטרואיסטי של חיתוך הטליתות וחלוקתן בין החכמים לצורך העיסוף בשעת הלימוד. על נוהג העיסוף לשם לימוד ולשם עיסוקים נוספים ראה א' ארליך, 'כל עצמתי תאמרנה': השפה הלא מילולית של התפילה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 140.

10 על הבנת התפקיד הסוציולוגי והפסיכולוגי של נוהגי הפרידה אני מרחיב את הדיבור, בסיוע מחקרים ממדעי החברה, במקום אחר. ראה להלן הערה 40.

עד כמה רווח הנוהג לדרוש באגדה בעת הפרידה בקרב התנאים ועד כמה פורה היה נוהג זה מעלה עדות נוספת על אותם החכמים ממש:

בשלפי השמד נתכנסו רבותינו לאושא,¹¹ ואלו הן, ר' יהודה ורבי נחמיה ר"מ ור' יוסי ורשב"י ור' אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי ור' אליעזר בן יעקב. שלחו אצל זקני הגליל ואמרו: כל מי שהוא למד יבא וילמד, וכל מי שאינו למד יבא וילמוד. נתכנסו ולמדו ועשו כל צרכיהון. כיון שהגיע זמנם להפטר אמרו: מקום שנתקבלנו בתוכו אנו מניחים אותו ריקם?! חלקו כבוד לר' יהודה שהיה בן עיר, ולא שהיה גדול מהם בתורה אלא מקומו של אדם הוא מכבודו. נכנס ר' יהודה ודרש: 'ומשה יקח את האהל ונטה לו מחוץ למחנה הרחק מן המחנה' (שמות לג ז), נאמר כאן 'הרחק' ונאמר להלן 'אך רחוק יהיה ביניכם וכיניו כאלפים אמה במדה' (יהושע ג ד), מה 'רחוק' שנאמר כאן אלפים אמה אף 'הרחק' האמור להלן אלפים אמה. 'והיה כל מבקש משה' אין כתיב כאן אלא 'מבקש ה'' (שמות שם), מכאן למדנו שכל מי שמקבל פני חברים כאלו מקבל פני שכינה, ואתם אחינו רבותינו גדולי התורה מי שנצטער בכס עשרה מיל או עשרים או שלשים או ארבעים כדי לשמוע דברי תורה על אחת כמה וכמה שאין הקב"ה מקפח שכרם בזה ובכא [...]. (שהש"ר ב ה, טו ע"ב)

בעקבות ר' יהודה ניגש כל חכם ודרש בתורו, והפעם שימרה המסורת באריכות ניכרת לא רק את העדות ההיסטורית על דרשות הפרידה אלא גם את פרין. בשונה מן המובאה הקודמת, עדות זו משקפת טקס ציבורי בו החכמים דורשים בפני הקהל טרם פרידתם. מן הדרשות האלה ניכרת כבר תבניתיות מסוימת; רוב הדרשות קושרות את דברי האגדה עם דברי סיכום של המפגש ולקראת סופם באה פנייה חגיגית לקהל השומעים ומובעים בה דברי שבח ותודה ואף איחולי שכר על החסד שגמל הקהל עם החכם.

הנוהג להיפרד מתוך דברי תורה התמיד גם בדורות שלאחר מכן. התלמוד הירושלמי, מביא את ההלכה התנאית הדורשת שאדם יפטר מחברו מתוך 'דבר של תורה' ולאחר מכן מוסיף דוגמא: 'אף אליהו לא נפטר מאלישע אלא מתוך דבר של תורה, 'ויהי המה הולכים הלוך ודבר ונהנה רכב אש וסוסי אש ויפרדו

11 על הרקע ההיסטורי של כינוס זה וגם של הכינוס שתואר במקור הקודם ראה ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך ב, ת"א תשט"ו, עמ' D. Goodblatt, From History to Story to History, in: Peter Schaefer (ed), *The* .70-69 *Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture*, Berlin 1997, pp. 173-199

פרק נוסף בבחינת בית היוצר של המדרש והאגדה

בין שניהם]” (מל”ב ב יא) (ירושלמי ברכות ה א, ח ע”ד). הירושלמי מסביר את הסיפור המקראי על פרידתם של אליהו ואלישע לפי אמות המידה של הנוהג בזמנו המתואר בברייתא. על בסיס זה הוא מִיַּחַס לביטוי המקראי ‘הלוך ודבר’ את הנוהג של פרידה מתוך דברי תורה. בתשובה לשאלה ‘במה היו עוסקין’ מציעים החכמים שם את הנושאים הבאים: קריאת שמע, בריאת העולם, נחמות ירושלים או מעשה מרכבה, שכמעט כולם דברי תורה הקרובים להיות דברי אגדה.¹² בתלמוד הבבלי מובאת עדות המתארת במפורש את השלב הייחודי של אמירת דברי התורה בתהליך הפרידה:

היכי דמי שתוי והיכי דמי שיכור? כי הא דרבי אבא בר שומני ורב מנשיא בר ירמיה מגיפתי, הון קא מפטרי מהדדי אמעברא דנהר יופטי. אמרו: כל חד מינן לימא מילתא דלא שמיע לחבריה.¹³ דאמר מרי בר רב הונא: לא יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה שמתוך כך זוכרו. פתח חד ואמר: היכי דמי שתוי והיכי דמי שיכור? שתוי — כל שיכול לדבר לפני המלך, שיכור — כל שאינו יכול לדבר לפני המלך. פתח אידך ואמר: המחזיק בנכסי הגר מה יעשה ויתקיימו בידו? יקח בהן ספר תורה. (עירובין סד ע”א)

מקור זה מתאר פרידה של שני חכמים, שהתקיימה כנראה לאחר שהאחד ליווה את רעהו לדרכו עד למעבר הנהר. לפי העדות שבפנינו רגע לפני חציית הנהר והניתוק הסופי יוזמים החכמים מסירה הדדית של דברי תורה, ומעמד זה, לפי התלמוד, הוא בית היוצר ללימוד ההבחנה בין שתוי לשיכור וגם ללימוד על הדרך בה יחפש אדם זכות כדי שיתקיימו בידו נכסי הגר. דברי מרי בר רב הונא המובאים בגוף העדות, מצמצמים אמנם את תוכן דברי הפרידה לִדְבַר

12 בחירת חלק מן הנושאים יכול להיות מוסבר מתוך המשך הסיפור המקראי המתאר את הפרידה כאירוע התגלותי של אש מן השמים. כך לכל הפחות מסתבר להבין את ההצעה ששיח הפרידה עסק במעשה מרכבה: ‘מיד פתח רבי אלעזר בן ערך במעשה המרכבה ודרש, וירדה אש מן השמים וסיבכה כל האילנות שבשדה’ (בבלי חגיגה יד ע”ב). ואם פירוש זה נכון, אפשר שנרמזת מן הירושלמי תפיסה מרחיקת לכת בדבר חשיבותם של דברי הפרידה. תוכן דברי הפרידה הם אלה שהולידו את פרידתם המיוחדת של אלישע ואליהו באש מן השמים.

13 המלים ‘דלא שמיע לחבריה’ חסרות בכ”י מינכן 95 ועדי נוסח נוספים, ראה דקדוקי סופרים על אתר ושם אות א. ונראה בעיני שמילים אלו הן תוספת של לשון פירוש המסבירה כיצד דברי התורה מכיאים לידי הזיכרון — דבר חדש יזכר בשם אומרו. הצעה זו קשורה לדברי להלן, לפיהם המובאה מדברי רב מרי נוספה בידי ‘סתם התלמוד’ ואינה חלק אינטגרלי מנימוק החכמים לאמר דברי תורה.

הלכה¹⁴. צמצום זה, שקיים בתלמוד הבבלי בלבד, נטה אחריו גם 'סתם התלמוד' שתלה את נוהגם של החכמים בדברי מרי בר רב הונא.¹⁵ אולם דברי החכמים בפועל אינם דברי הלכה ממש אלא קרובים יותר לדברי אגדה ודברי דרך ארץ.

[ג]

הנוהג להיפרד מתוך דברי מדרש ואגדה הגיע למיסוד ולגיבוש מוצקים עם יצירת תבנית מדרשית ייחודית לדרשות פרידה – ה'אפטרה'. עדויות על דרשות 'אפטרה' יש בידנו ארבע וכנראה אף יותר.¹⁶ להלן נביא את העדויות השונות ונדון בהן כמכלול:

14 הצמצום שנוקט כאן רב מרי קשור אולי לתפקיד השונה במעט שהוא מיחס לדברי התורה בעת הפרידה. דברי הפרידה מנומקים כהענקת מזכרת מילולית בדומה לחפצי מזכרת שמעניקים בני אדם זה לזה ברגעי פרידה. בדברי ההלכה הקפידו יותר במסירת המאמרים בשם אומנם ומתוך כך מובטח לו שזוכרהו.

15 הסברה שהקישור בין העדות על החכמים שאמרו זה לזה דברי אגדה לבין מאמר מרי בר רב הונא נעשה בשלב מאוחר בידי 'סתם התלמוד', הוצעה כבר בידי ח' אלבק בספרו מבוא לתלמודים, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 203–204, הערה 114, ואחריו בהרחבה בידי ד' הלבני, מקורות ומסורות, באורים בתלמוד מסכתות עירובין ופסחים, ירושלים תשמ"ב, עמ' קט-קע. קישור דומה עשה גם 'סתם התלמוד' בנוגע לסיפור פרידה אחר: 'וכן תנא מרי בר כריה דרב הונא כריה דרבי ירמיה בר אבא: אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה, שמתוך כך וזכרהו. כי הא דרב כהנא אלויה לרב שימי בר אשי מפום נהרא עד בי צניתא דבבל; כי מטא להתם, אמר ליה: מר, ודאי דאמרי אינשי: הני צניתא דבבל איתנהו מאדם הראשון ועד השתא? אמר ליה: אדכרתן מילתא דרבי יוסי ברבי חנינא, דאמר רבי יוסי ברבי חנינא: מאי דכתיב (ירמיהו ב') "בארץ אשר לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם", וכי מאחר דלא עבר היאך ישב? אלא לומר לך: כל ארץ שגזר עליה אדם הראשון לישוב – נתישבה, וכל ארץ שלא גזר עליה אדם הראשון לישוב – לא נתישבה' (ברכות לא ע"א). דברי החכמים בעת פרידתם הם דברי אגדה מובהקים ואעפ"כ מביא 'סתם התלמוד' את העדות הזו כדוגמה לדברי רב מרי. את פעולת הקישור של 'סתם התלמוד' אפשר להסביר בהבנה רחבה של המונח 'דבר הלכה' (כגון 'הלכות רופאים', וראה מ' אלון, המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, ירושלים תשל"ג, עמ' 144, הערה 9, וכן הלבני שם, הערה *4) או בחוסר מודעות להבחנה בין דברי אגדה לדברי הלכה בהקשר של שיח הפרידה.

16 על העדויות שיידונו להלן יש להוסיף גם את העדות הבאה שנמצאת רק בקובץ מאוחר: 'ר' יוסי עבד לה אפטרה: מה אם הארון שלא אכל ושתה ולא מתכבד אלא בשביל שני לוחות שהיה בו זכה בית עובד אדום שיתברך בזכותו; מי שקבל חכמים ותלמידים במאכל ובכמשתה ועל מטות כבודות על אחת כמה וכמה שישלם לו הקב"ה שכרו' (במדבר רבה ד: כ). אפשר שמדרש 'אפטרה' זה לקוח ממקור ארץ ישראלי קדום, אך שמא הוא עיבוד מאוחר למדרש הפרידה בשם התנא ר' יוסי שמואב כשהש"ר ב ה, טז ע"א ולמדרש שבשם האכסניה בשם ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי בברכות סג ע"ב. ונראה שעוד

א.

'ויאמר בא ברוך ה' (בר' כד לא) [...] אמר ר' יוסי בר' דוסה: כנען הוא אליעזר ועל ידי ששירת את הצדיק באמנה יצא מכלל ארור לכלל ברוך, שנ' ויאמר בא ברוך ה'. ר' יעקב בר' יוחי בשם ר' יוחנן דבית גברין עבדיה¹⁷ אפטרה: מה אם אליעזר על ידי ששרת את הצדיק באמנה יצא מכלל ארור לכלל ברוך, ישראל שעושיין חסד עם גדוליהם¹⁸ בידיהם וברגליהם על אחת כמה וכמה. (בר"ר ס:ז, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 647)¹⁹

ב.

הה"ד: 'ויראו השומרים איש יוצא מן העיר ויאמרו לו הראנו נא את מבוא העיר ועשינו עמך חסד. ויראם את מבוא העיר ויכו את העיר לפי חרב ואת האיש ואת כל משפחתו שילחו' (שופטים א כד–כה), ר' ינאי בשם ר'²⁰ ישמעאל עבד לה הפטרה: מה אם זה שלא הלך לא בידיו ולא ברגליו אלא על שהראה להם בלבד באצבע ניצל מן הפורענות, ישראל

יש להוסיף על המקורות האלה את המקור הבא הנוקט בלשון 'נטילת רשות' כמו בנוסח שמצוי בויקרא רבה שיובא להלן הערה 19: "כי כקול הסירים תחת הסיר" (קהלת ז ו) ר' לוי בריה דר' זעירא עבד לה נטילת רשות: כל העצים כשהן דולקין אין קולן הולך ברם הלין סרייתא כד אינון דולקים קולן הולך, מימר אוף אנן קיסינ' (= עצים) (קה"ר ז ו).

17 צריך להיות ר' יונתן דבית גוברין (א"י 2) עבד לה' (ראה חילופי נוסחאות ומנחת יהודה, שם).

18 הנוסח 'גדוליהם' בלבד הוא הלשון ברוב עדי הנוסח. אולם גירסת הרפוסים וכ"י וטיקן 60 היא 'עם גדוליהם ועם קטניהם' וכן הגירסה 'עם גדוליהם וקטניהם' בעד המשובח מן הגניזה שיובא לעיל הערה 19.

19 למקור זה מקבילה חשובה בויקרא רבה: [...] ר' יעקב בר' יהודה בש' ר' נתן דבית גוברין עביד ליה נטילת רשות, ומה אליעזר על ידי ששימש לאותו צדיק באמונה יצא מכלל ארור ובא לכלל ברוך, אחנא ישראל שנוהגין כבוד עם גדוליהן על אחת כמה וכמה. (ויקרא רבה יז ה, עמ' שפג–שפד) הלשון הזו בשינויים קלים מצויה בכל הנוסחים של ויקרא רבה מלבד כתב היד המשובח מן הגניזה (ק) הגורס את אותה הלשון שמצויה בכראשית רבה שהוכאה לעיל, וכך לשוננו: ר' יעקב בר אחא בש' ר' יונתן דבית גברין עבד לה אפטרה: ומה אליעזר על ידי ששימש אותו הזקן באמונה יצא מכלל ארור ובא לכלל ברוך, ישראל שהם עושים חסד עם גדוליהם וקטניהם בידיהם וברגליהם על אחת כמה וכמה' (מדרש ויקרא רבה, מהד' מרגליות, חלק ה, עמ' 65). וכן הלשון 'אפטירא' מופיעה גם בפירוש קדום למדרש ויקרא רבה, מהדורת מ"ב לרנר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 116, וראה שם, עמ' 179, את הערת המהדיר.

20 כפי שציין בעל מנחת יהודה, שם, צריך להיות ר' ינאי בר' ישמעאל, חכם א"י בן הדור השלישי לאמוראים.

שעושים חסד עם גדוליהם²¹ בידיהם ורגליהם על אחת כמה וכמה. (בר"ר סט ח, עמ' 798–799 = שם פא ד, עמ' 976)

ג. בדיון על עונש הסוטה מובא:

הדעת מכרעת: ירך התחילה בעבירה ותחילה ואחר כך הבטן לפיכך תלקה הירך תחילה ואחר כך הבטן, ושאר כל הגוף לא פלט. רבי אבא בריה דרבי פפי עבד לה אפטרה: מה אם מידת הפורענות מעוטה אבר אחד לוקה ושאר כל האיברים מרגישין, מידת הטובה המרובה על אחת כמה וכמה. (ירושלמי סוטה א ז, יז ע"א)

ד. לעדויות אלה צריך לצרף את המקור הבא למרות שהמונח 'אפטרה' לא נזכר בו:

אמר רבי שמואל בר נחמן: חיזונו בכל המקרא ולא מצינו מקום ששמו אטד. אלא מהו אטד? אילו הכנענים שהיו ראויין לידוש כאטד, ובאי זו זכות ניצולו? בזכות 'וירא יושב הארץ הכנעני את האבל בגרון האטד' (בר' נ יא). ומה חסד עשו עמו? רבי אלעזר אמר איזוריהם התיירו, רבי שמעון בן לקיש אמר קישרי כתפיהן התיירו, רבנן אמרין זקפו קומתן. אמר רבי יודן בר שלום: הראו באצבע ואמרו 'אבל כבד זה למצרים' (שם). ומה אם אילו שלא עשו חסד לא בידיהן ולא ברגליהן ראו מה פרע להן הקב"ה, ישראל²² שהן עושין חסד בידיהן וברגליהן עם גדוליהן ועם קטניהן²³ על אחת כמה וכמה (ירושלמי סוטה א י, יז סע"ב).

המונח 'אפטרה' גזור מן הפעל הארמי 'אפטר' שמשמעו בעברית 'הפטיר'.²⁴ פועל זה הוא הלשון העיקרית לציון פעולת הפרידה בספרות חז"ל ומצוי בעשרות מקורות. משמעותו של הביטוי 'ר' ... עבד לה אפטרה' מוסבר על ידי ח' אלבק:

- 21 'גדוליהם' הוא הנוסח העיקרי. בכ"י וטיקן 60 חסר 'עם גדוליהם' אך המילים מצויות בו במקבילה שבפרשה פא.
- 22 במקבילה שבפסיקתא דרב כהנא, (ויהי בשלח ט, מהדורת מנדלבאום, עמ' 185) הלשון משקפת מציאות דרשנית חיה — 'אחינו ישראל'. ולשון חיה מעין זו מצויה גם במקור מויקרא רבה המובא בהערה 19.
- 23 בכתב יד וטיקן חסרות המילים 'עם גדוליהן ועם קטניהן', אך מילים אלו מצויות בכל הנוסחים של המקבילות בבר"ר ק ו, עמ' 1287 ופסדר"כ, (לעיל הערה 22) וכנראה שזו השמטה.
- 24 כ"ז בכר, ערכי מדרש, תל-אביב תרפ"ג, עמ' 153.

ר' פלוני לקח דרש או פסוק לנושא דרשתו בעת שנפטר מן האכסניה,²⁵ ועוד נשוב ללבן את הריאליה החברתית של אירועי פרידה אלה.

הלכידות הצורנית בדרשות ה'אפטרה' שבפנינו בולטת למדי. הדרשן בוחר תקדים מקראי, בדרך כלל של חסד, בו גמל האל לפועלו, ועל בסיסו הוא בונה 'קל וחומר' כדי לשבח ולברך את גומלי החסד באירוע בו נאמרת הדרשה. עם זאת במסגרת התבנית המדרשית הזו אפשר למצוא גיוון. המדרשים יוצאים מארבעה תקדימים מקראיים שונים ועליהם רוקמים שלושה לימודי קל וחומר שונים ובחלק מן הדרשות מצרפים יותר מקל וחומר אחד: (א) משכר על חסד של גוי לשכר על חסד של ישראל, (ב) משכר על חסד באיבר קטן לשכר על חסד באיברים רבים וחשובים, (ג) מעונש של מידת פורענות שהיא מעוטה לשכר של מידה טובה שהיא מרובה. הצירוף של תבניות ויצירתיות מתבקש בדרשת הפרידה. מצד אחד, המקורות מעידים שמדובר בנוהג קבוע של פרידה מתוך דברי מדרש ואגדה ולשם כך נתהוותה התבנית המדרשית. מצד שני, המצבים החברתיים השונים והרצון להתרומם מעל השגרה מחייבים חדשנות ויצירתיות, שבודאי רק מעט מפורתיה מופיעים בדוגמאות שבפנינו.

כפי שאפשר לראות האירועים שאליהם הדרשות מתייחסות עלומים. עם זאת ניכר במובהק שמדובר בסיוס מפגשים שהיו בהם מעשי חסד ציבוריים. כפי שהוזכר לעיל, אלבק, בעקבות קודמיו, מיחס את הדרשה לפרידה מן האכסניה ומן הקהל שאירח את החכם. בניין האב לפרשנות זו היא העדות שהובאה לעיל (עמ' 126) על תלמידי ר' עקיבא שנפרדו מקהל אושא שאירחם. מסופר שם ש'כיון שהגיע זמנם להפטר' כל חכם דרש לפני הקהל, ורבות מן הדרשות שם מזכירות במבנן ובתכנן את דרשות האפטרה.²⁶ מושב ריאלי זה לדרשת ה'אפטרה' מתקבל מאוד על הדעת.²⁷ ראשית, הוא מסתבר לאור הידוע לנו על

25 ראה 'מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבא', בתוך מדרש בראשית רבה, מהדורת תיאודור-אלבק, כרך ג, עמ' 38. המונח 'נטילת רשות' שמצוי במקורות שהובאו לעיל הערות 16 ו-19 זהו בעניינו למונח 'אפטרה', כפי שכבר הראה ש' רפפורט, ספר ערך מלין, פראג 1852, עמ' 164. חובת 'נטילת הרשות' לפני הפרידה מופיעה במקורות אחדים, לדוגמה: 'תני הנפטר מחבירו בין גדול בין קטן צריך ליטול ממנו רשות' (בר"ר מז ו, עמ' 474). לפי זה, הביטוי: 'ר' פלוני עבד לה נטילת רשות' משמעו שהחכם לקח את הפסוק לנושא דרשתו בעת שנטל רשות מן הקהל להיפרד מלפניו. והשווה לפירוש מרגליות (לעיל הערה 19), עמ' שפד, שהבחין בין אפטרה לבין נטילת רשות אך לא הביא ראיה להבחנתו.

26 זיהוי מפורש בין הדרשות בשהש"ר לבין דרשות ה'אפטרה' נעשה במדרש במדבר רבה ד כ, שהובא לעיל הערה 16. מדרש זה שם תחת הכותרת 'עביד לה אפטרה' את דרשתו של ר' יוסי המצויה בשהש"ר.

27 בדרשת האפטרה במדבר רבה זוהי משמעותה המפורשת של הדרשה. ראה לעיל הע' 16.

הגידול שחל בארץ ישראל בתמיכה של יחידים ושל הציבור בחכמים.²⁸ שנית, מלבד שהוא מתאים ללשון הכללית של רוב דרשות האפטרה, הוא הולם ביותר לתוכנה של הדרשה (לעיל מקור א) העוסקת באליעזר 'ששרת את הצדיק' ועל כן 'יצא מכלל ארור לכלל ברוך' ועל בסיס זה משבחת את ישראל 'שעושיין חסד עם גדוליהם'.²⁹ הרעיון שעבד אברהם הוא בחזקת ארור שבא לכלל ברוך, מושתת אמנם על יסודות פרשניים, שהעבד הוא מצאצאי כנען המקולל וכלל זאת מכנהו לבן 'ברוך ה'. אולם רעיון זה מושפע באופן מכריע מן הדיון בן זמנם של האמוראים בדבר החשיבות של התמיכה בחכמים. השפעת דיון זה על דרשתנו מוכחת מן המובאה הבאה העושה שימוש במוטיבים של ארור וברוך בהקשר של התמיכה בחכמים ללא זיקה לדיון על עבד אברהם:³⁰ 'רבי אחא בשם רבי תנחום ברבי חייה: למד ולימד, ושמר ועשה, והיתה ספיקה בידו להחזיק ולא החזיק — הרי זה בכלל ארור. רבי ירמיה בעי³¹ רבי חייה בר בא: לא למד ולא לימד, ולא שמר ולא עשה, ולא היתה ספיקה בידו להחזיק והחזיק — הרי זה בכלל ברוך (ירושלמי סוטה ז ד, כא ע"ד).³²

28 חוקרים אחדים עמדו על כך שמהמחצית השנייה של המאה השנייה ובמאה השלישית חלה עליה בתופעה של חכמים הנתמכים על ידי הציבור או על ידי בעלי מומן ואחת הדרכים לתמיכה זו היא האירוח בבית. ראה ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל תקופת המשנה והתלמוד, א, תל-אביב תשי"ד, עמ' 308–313, ובהרחבה מ' בר, 'תלמוד תורה ודרך ארץ', בר-אילן ב (תשכ"ד), עמ' 154–161; מ' בר, 'יששכר וזבולון, לשאלת קיומם הכלכלי של אמוראי א"', בר-אילן ו (תשכ"ח), עמ' 167–180. על שרותי האכסון של אורחים והחכם בכללם בקהילה היהודית בתקופה זו ראה ז' ספראי, הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 199–201.

29 הנוסח 'עם גדוליהם' בלבד הוא העיקרי גם במקור ב. ההקשר של פרידת החכם מן הקהל בולט בייחוד בנוסח המקביל בויקרא רבה (לעיל הע' 19) בגלל שני שינויים בעלי עניין. הנוסח 'עבד ליה נטילת רשות' משמעו כפי שכבר הערנו (לעיל הע' 25) שהחכם 'נטל רשות' לפני שנפטר. כמו כן הנוסח 'שנוהגין כבוד עם גדוליהן' מתפרש היטב בהקשר לאירוח שניתן לחכם.

30 ואפשר להשלים את הטעון הזה גם מן הצד שכנגד. במדרש אחר בכראשית רבה (נט ט, עמ' 637) הדין בעבד אברהם מודגש הרעיון שאליעזר מקולל לעד: 'אמר לו ארור אתה ובני ברוך ואין ארור מידבק בברוך'. יש בכך לחזק את סברתנו, שבמדרש שלנו ההקשר של השבח לתומכים בחכמים הוא המעניק את עיקר המשקל לטיעון, שהעבד היה בכלל ארור ויצא לכלל ברוך.

31 בכ"י רומי הנוסח הוא 'בשם'.

32 ולאור המשקל המכריע של רעיון התמיכה בחכמים ביצירת המדרש אני נוטה לסבור שר' יונתן מבית גוברין הוא יוצר הדרשה בהקשר ריאלי של אחד מאירועי הפרידה ולא ר' יוסי בר' דוסה שדבריו נראים בעיקרם כפרשנות הפסוק. מיקום דברי ר' יוסי בר' דוסה (חכם בלתי נודע ממקום אחר) לפני ר' יונתן מבית גוברין הוא פרי שיקולי עריכה בלבד והלשון

[7]

ואולם לדרשת ה'אפטרה' יש מושב נוסף בחייהם של היהודים בארץ ישראל בתקופת האמוראים והוא בטקס 'פטירת הרבים' שהתבצע בסיום הקבורה וכו נאמרו דברי פרידה רשמיים למלווים ולמנחמים טרם שובם לביתם. המשנה במועד קטן (ג ז) פותחת ברשימה של מנהגי אבל שנדחים מחמת המועד ובהמשכה מובא כך: 'ואין אומרים ברכת אבלים במועד, אבל עומדין בשורה ומנחמין ופוטריין את הרבים'. הפירוש המחזור של המילים 'ופוטריין את הרבים' קרוב לפירוש המיוחס לרש"י: 'ופוטריין את הרבים'. שאומרים למנחמין לכו לבתיכם'.³³ לפי פירוש זה 'פטירת הרבים' היא חלק קבוע מנוהגי הקבורה, והמשנה מציינת שהיא מתקיימת כדרכה גם בטקס המקוצר של המועד לאחר העמידה בשורה והניחומים הראשונים. קיומה של 'פטירת הרבים' כמרכיב קבוע בסיום טקס הקבורה עולה בבירור מכמה הלכות במסכת שמחות. נביא כאן אחת מהן: 'רבי שמעון בן אלעזר אומר קבר שאול היה לו לרבן גמליאל ביבנה, שהיו מכניסין את המת לתוכו ונועלין את הדלת לפניו ובאין ועומדין בשורה ומנחמין ופוטריין את הרבים ואחר כך מעלין אותו לירושלים'.³⁴

התלמוד הבבלי מביא ברייתא המתארת את טקס 'פטירת הרבים' שעשה ר' עקיבא בסיום קבורת בניו:

מעשה ומתו בניו של ר"ע, נכנסו כל ישראל והספידום הספד גדול. בשעת פטירתן עמד ר"ע על ספסל גדול ואמר: אחינו בית ישראל שמעו, אפילו

עבד לה אפטרה' אינו נסוב על דבריו אלא על המקרא עצמו כפי שהוא המצב במקומות האחרים שבהם מובא ביטוי זה.

33 מועד קטן כז ע"א ד"ה 'ופוטריין את הרבים'. ומעין זה בפירוש מסכת משקין לרבינו שלמה בן היתום, מהדורת צ"פ חיות, ירושלים תשכ"ח (מהד' צילום), עמ' 115: 'ופוטריין האבלים את הרבים: המקום יכפיל שכרכם כר' עקיבה לעיל' (כא ע"ב). פירוש זה שונה מפרושים אחרים שביארו את המלים 'ופוטריין את הרבים' בהקשר מיוחד לטקס המקוצר של המועד. רש"י (מהדורת קופפר, ירושלים תשכ"א, עמ' 79) ובעל נימוקי יוסף (טו ע"א מעמודי הרי"ף) פירשו שפוטריים את הרבים לביתם מיד, שלא יתעכבו לשאר הטקס המתקיים רק בימות החול (כך ביאר גם ח' אלבק). המאירי (מהדורת הרש"ר, עמ' קמ) והראב"ד (מובא בנימוקי יוסף) פירשו שהרבים פטורים מלחזור ולעשות שורה וניחומים לאחר המועד.

34 מסכת שמחות י ח, מהדורת היגער, ניוארק תרצ"א, עמ' 182. ראה גם, שם הלכה ט ושם יא ג. כפי שהראה דב זלוטניק מרכיב של 'פטירת הרבים' בסוף טקס הקבורה היה מקובל בעולם העתיק וביטוי קרוב מאוד ללשון המיוחסת לר' עקיבא 'לכו לבתיכם לשלום' (ראה להלן) מצויה בנאום לכבוד המת שנשא דמוסטונס. ראה D. Zlotnik (ed. and tran.), *The Tractate 'Mourning'*, New Haven and London 1966, pp. 19

שני בנים חתנים, מנוחם הוא בשביל כבוד שעשיתם, ואם בשביל עקיבא
 באתם הרי כמה עקיבא בשוק, אלא כך אמרתם 'תורת אלהיו בלבו' (תה' לז
 לא) וכל שכן ששכרם כפול. לכו לבתיכם לשלום! (מועד קטן כא ע"ב)

ברייתא זו שונה בכמה פרטים מדרשות ה'אפטרטה' הנדונות כאן,³⁵ אולם היא
 מלמדת על המסגרת הטקסית של 'פטירת הרבים': בסיום טקס הקבורה ניגש
 נציגו של האבל או האבל עצמו ואומר דברי שבח ותודה לקהל שבא ללוות את
 המת ומאחל להם שכר ואח"כ פוטר אותם לביתם. במסגרת זו יש לדעתי להבין
 חלק מן השימוש בדרשות האפטרטה. זוהי תבנית מדרשית ייחודית שאמוראי ארץ
 ישראל עשו בה שימוש לצורך 'פטירת הרבים'.

התאמתה של דרשת ה'אפטרטה' למעמד 'פטירת הרבים' מודגשת באותם
 מקורות (לעיל מקור ד ולפי חלק מן הנוסחים גם מקור א³⁶) הנוקטים בלשון
 'ישראל שעושין חסד [...] עם גדוליהם ועם קטניהם'. ההדגשה השוויונית
 הולמת את החסד עם המת. לחסד זה קולעת גם הלשון 'בידיהם וברגליהם'
 כלומר למיטה שנושאים בידיהם וללוויה שהולכים ברגליהם. הזיקה של דרשת
 האפטרטה לטקס הקבורה בולטת במיוחד בדרשתו של ר' יודן בר שלום הקשורה
 לכנענים שגמלו חסד עם יעקב בראותם את קבורתו (לעיל ד): 'הראו באצבע³⁷
 ואמרו: אבל ככד זה למצרים. ומה אם אילו שלא עשו חסד לא בידיהן ולא
 ברגליהן ראו מה פרע להן הקב"ה, ישראל שהן עושין חסד בידיהן וברגליהן עם
 גדוליהן ועם קטניהן על אחת כמה וכמה' (ירושלמי סוטה א י, יז ע"ב).
 לאחרונה הראו יוסף יהלום ומיכאל סקולוף. שקיומם של דברי אפטרטה
 בסיום טקס הקבורה עולים גם מפיוטי הספד ארץ ישראליים מן הגניזה. וכך
 מובא באחד ההספרים:

בליין ברימתא / בתר ריחא טבא ובוסמנייא // אבנין זרקין / וסתמין קבריא
 אמרין אפטרתא / לנחם אביליא // וגמלי חסדא / נטלין אגרהון מן שמיא

35 את השוני הסגנוני אני מבקש להסביר בעובדה שדרשות ה'אפטרטה' הן ז'נר ייחודי לארץ
 ישראל של תקופת האמוראים. נאומו של ר"ע מיצג אולי סגנון שהיה קיים בתקופת
 התנאים וקרוב יותר בעיני שהוא סגנון שמשקף את 'פטירת הרבים' כבבל. ראה למשל
 את 'פטירת הרבים' שבתיאור תום ימי השבעה על מות רבה בר נחמני (כבא מציעא פו
 ע"א). ולא מן הנמנע שרווחו אופנים שונים של 'פטירת הרבים' במקומות שונים.

36 נוסחים אלה מתועדים בכ"י חשובים כדוגמת וטיקן 60 ובקטע מן הגניזה לויקרא רבה יז
 ה. ראה לעיל הערות 18-19.

37 על משמעות הביטוי 'להראות באצבע' כפעולת קילוס ראה ש' ליברמן, 'קלס קילוסין',
 בתוך: עלי עיי"ן: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 78-79.

פרק נוסף בבחינת בית היוצר של המדרש והאגדה

הביטוי 'אמרינן אפטרטא' מכוון לדברי הפרידה שאמר החזן לעם בסיום טקס הקבורה.³⁸ דברי פרידה מעין אלו מצויים בכמה פיוטי הספד מן הגניזה והם כוללים, בדומה לתכניי דרשות האפטרה, דברי שבח ואיחולי שכר למנתחמים ובסיומם נתינת הרשות למנתחמים לפנות לביתם לשלום.³⁹

[ה]

לסיכום, אירועים של פרידה היוו בתקופה הנדונה הזדמנות קבועה להתהוות מדרש ואגדה. הזדמנות זו תועדה במספר מקורות לא קטן הנוגע לחכמים מתקופת תלמידי ר' עקיבא והחכמים שלאחר מכן כבבל ובארץ ישראל. המקורות מעידים שמדובר בנוהג שהתקיים במישורי חיים מגוונים: בפרידות שבין החכמים לבין עצמם, בפרידות שבין החכמים לבין ציבור שומעם, ואף מחוץ למעגל החכמים המצומצם, כפי שעולה מסיום טקס הקבורה בו החכם פוטר את הרכים בשם האבל, וכפי שעולה מן הברייתא הקובעת חובה זו לכל אדם. עוד עולה שהפרידה בדברי תורה נעשתה נוהג שגרתי עד כדי יצירת תבנית מדרשית אופיינית — ה'אפטרה', ואף כנוהג דרך ארץ מחייב שנתגבש לכדי הלכה.

אירוע זה יש לצרף אפוא לרשימת ההזדמנויות הקלאסיות להתהוות המדרש והאגדה כדוגמת ההזדמנויות שנוכרו במפורש בספרו של פרנקל — ברית המילה, הספד וניחומי אבלים. טענה זו מחייבת דיון נוסף: ההזדמנויות שהזכיר פרנקל במפורש הן אירועים בעלי גוון דתי שמקומם החשוב בחיי היהודים הוא ידוע ומוצק. לא כן האירועים של פרידה. אלה אינם קשורים למצוות ידועות ואין בהם פעילות ליטורגית שבמהלכה מתבקש שישתלבו דברי התורה. על כן הערויות על מקומם הקבוע של המדרש והאגדה באירועים של פרידה באים ללמד גם על החשיבות הרבה שאירועים אלה תפסו בחייהם של בני התקופה. יש אפוא צורך לעמוד בהרחבה רבה יותר על פעולת הפרידה ומקומה בתרבות חז"ל ואני מקווה לעשות זאת בכמה אחרת.⁴⁰

38 ראה י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא, ירושלים תשנ"ט, פיוט סא, עמ' 312 וראה שם בהערות שנכתבו בהתייעצות עמי. וראה כעת גם י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל-אביב תש"ס, עמ' 55-56.

39 ראה למשל שם, פיוטים סד-סה, בייחוד עמ' 324-325, 329-328. תודתי לפרופ' י' יהלום עמו נועצתי בנוגע לפיוטים אלה.

40 U. Ehrlich, 'Verbal and Non-Verbal Rituals of Leave-Taking in Rabbinic Culture: Phenomenology and Significance', *Jewish Studies Quarterly*, 8 (2001), pp. 1 ff. בדפוס.